

Halku'l-Kur'an Meselesinin Politik İstismarı

Ramazan YILDIRIM*

Political Exploitation of Khalq al-Qur'an Issue

Citation/©: Yıldırım, Ramazan, (2011). Political Exploitation Of Khalq Al-Qur'an Issue, Milet ve Nihal, 8 (1), 49-69.

Abstract: The problem of khalq al-Qur'an that appeared in the 2nd century of hijra is one of the most important debates on the context of "divine word". However, gaining political dimension brings this issue to evaluate in a different context rather than theological. The proclamation of "the Qur'an is created", which upheld after these debates on whether the Qur'an is created or not, has been accepted as a state policy by the Abbasid Caliph al-Ma'mun and whoever objected this theological discourse have been fought back violently. This domination over who pronounce, "The Qur'an is not created" has been addressed as "mihna" in Islamic history and it has been attempted to establish a similarity between "mihna" and "inquisition" that was been happening in medieval Europe simultaneously. In this article, without engaging any theological debates on whether the Qur'an is created or not, the reasons and results of the political exploitation of this issue will be analysed..

Key Words: Abbasid, Mihna, Mu tazila, Ahl al-Hadith, Khalq al-Qur'an.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kelam ABD
[ramazany@istanbul.edu.tr]

Atıf/©: Yıldırım, Ramazan, (2011). Halku'l-Kur'an Meselesinin Politik İstis-
marı, Milet ve Nihal, 8 (1), 49-69.

Öz : Hici II. asrın ilk yarısında ortaya çıkan halku'l-Kur'an meselesi "ilahi kelim" bağlamında yapılan tartışmaların en önemli konularından biridir. Ancak Abbasiler döneminde halku'l-Kur'an meselesinin siyasî bir boyut kazanması bu meseleyi diğer kelimî meselelerden farklı bir konumda değerlendirilmesine sebep olmuştur. Kur'an'ın yaratılıp yaratılmadığı konusunda yapılan kelimî tartışmalar içinde ön plana çıkarılan "Kur'an mahlûktur" söylemi Abbasi halifelerinden Me'mun tarafından devletin resmi politikası olarak benimsenmiş ve bu kelimî söyleme karşı çıkanlara karşı şiddetle mücadele edilmiştir. Kur'an'ın mahlûk olmadığını dile getiren kesimlere karşı uygulanan baskılar İslam tarihine "mihne" olarak geçmiş ve "mihne" ile ortaçağını yaşayan Avrupa'da uygulanan "engizisyon" arasında bir benzerlik kurulmaya çalışılmıştır. Bu makalemizde Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı hakkında İslam kelim ekollerinin yaptıkları kelimî tartışmalara girmeden bu meselenin politik istismar konusu haline getirilmesinin sebep ve sonuçları üzerinde duracağız.

Anahtar Kelimeler: Abbasiler, Mihne, Mu'tezile, Ehl-i hadis, Halku'l-kur'an.

Dinin Siyasetle İmtihani: Halku'l-Kur'an Meselesi ve Mu'tezile- nin Tavrı

İslam tarihinin ilk dönemlerinden itibaren siyasi iktidarın kendi meşruiyet ve düzenini sağlama konusunda bazı dini yorumlardan yararlanması ve iktidarı için kitlesel bir muhalefete dönüşme istidadı gösteren bazı dini yorumlarla da mücadele etmesi ortaya birçok olumsuzlukların çıkmasına sebep olmuştur. Bir şeyin künhüne vakıf olmak, denemek, imtihana tabi tutmak, soruşturmak, boyun eğdirmek, temizlemek, gerçek niyetini açığa çıkarmak ve kırbaçla dövmek gibi anlamlarda¹ kullanılan mihne kelimesi siyasi iktidarın, güvenliğini ve bekasını sağlamak amacıyla kendisi için potansiyel bir tehdit olarak algıladığı çevrelere ve onların fikir-yorumlarına karşı başvurduğu "sistematik bir sorgulama, caydırma ve imha politikası"² olarak siyasi literatüre geçmiştir. Genellikle Abbasi halifesi Me'mun döneminde başta ehl-i hadis olmak üzere tüm muhaliflere karşı sistematik bir şekilde başvuru ve tarihe "mihne olayı" olarak geçen bu uygulamaların evveliyatını Emevilerin ilk dönemlerine kadar götürmek mümkündür. Mesela Emevi

¹ İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, trs., XIII, 401.

² Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara -1999, s. 23.

valisi Haccac'a karşı girişilen ve aralarında bir çok alimin yer aldığı Kurra isyanında yer alanlardan biri olan Amir b. Şurahil e'ş-Şa'bî (103), söz konusu ayaklanmanın bastırılmasından sonra tüm faaliyetlerden el etek çekerek evine kapanmak zorunda kalmıştır. Emeviler döneminde siyasi iktidarın baskısına maruz kalan Said b. Müseyyib (94) ile Haccac'a karşı yapılan isyanda yer aldığı için uzun yıllar sürgün hayatı yaşayan ardından yakalanarak sorgulanan ve ölüme mahkum edilen Said b. Cübeyr gibi âlimlerin başına gelen olaylar Emevilerden itibaren siyasal iktidarların muhaliflere karşı başvurduğu mihne örnekleridir.³ Dinin siyasetle imtihanı olarak gerçekleşen bu mihne olaylarına kurban giden Gaylan e'd-Dımeşki de düşüncelerinden dolayı sorguya çekilmiş ancak görüşlerinden vazgeçmediği için Emevi halifesi Hişam b. Abdulmelik döneminde ölümle cezalandırılmıştır.⁴ Ayrıca toplum içinde sahip olduğu saygınlık ve otoritesinden dolayı kendisinden güç devşirmek isteyen Emevi yönetiminin kadılık teklifini reddeden ve bundan dolayı şiddete maruz kalan Ebu Hanife (150) de bu sistematik mihne olaylarının bir mağdurudur.

İslam kelimeleri içinde müstesna bir konuma sahip olan Mu'tezile kelamını bünye içi ortaya çıkmış Haricilik, Şiilik ve Mürce gibi fırkalara bir cevap şeklinde değil de bünye dışında yer alan ve o günün İslam coğrafyasında etkinliği bulunan diğer din ve felsefelerle karşı verilmiş bir cevap şeklinde de değerlendirmek mümkündür. Mesela Mu'tezilenin beş temel prensibini ilgili olabilecekleri ana başlıklara irca ettiğimizde bu beş prensibin aslında tevhid ve adalet ilkeleri etrafında buluştuklarını görürüz. Tevhid ve adalet ilkeleri de muhteva ve bunun içinde mündemiç olan meselelerin ele alınış tarzına bakıldığında bunların kurucu/tesis edici değil de tartışma, cedel ve cevap niteliği taşıdıkları anlaşılır. Bunun içindir ki Mu'tezile, tevhid prensibini halis bir uluhiyyet inancını ortaya koymak, tevhid düşüncesini her türlü şirkten arındırmak ve Allah'ın zatından başka kadim bir varlığın olduğunu

³ Özafşar, *age*, s. 17.

⁴ Malatî, Ebu'l-Hüseyn, *e't-Tenbih ve'r-red ala ehli'l-ehvai ve'l-bid'a*, Beyrut-1968, s. 168.

ima eden her türlü yorumlara karşı çıkma ekseninde ele almıştır. Yine adalet prensibi bağlamında da bünye dışından özellikle Hıristiyan teolojisi merkezli gelen ve insanın sorumluluğunu ortadan kaldıracı bazı cebrî yorumların reddi gibi hususlar ele alınmıştır.

Mu'tezilenin halku'l-kur'an meselesini ele alış tarzının kelamî açıdan açık bir şekilde ortaya konulabilmesi için onların bu meseleyi sadece tevhid değil, adalet ilkesi bağlamında da değerlendirdikleri hususunu göz ardı etmemek gerekir.⁵ Dolayısıyla Mu'tezile ve halku'l-kur'an ilişkisi bağlamında oluşan literatür içerisinde yer alan eleştirilerde bu meselenin sadece tevhid-uluhiyyet eksenli ele alınarak Mu'tezileye karşı tekfire varan ağır eleştirilerin yöneltilmesi, bu meselenin ait olduğu mecranın dışına çıkarıldığını ve Mu'tezileye haksızlık yapıldığını göstermektedir. Mesela halku'l-kur'an meselesi bağlamında sergilenen böylesi bir bakış açısını Buharî'nin Muhammed Abdullah Cafer el-Bağdadî'den onun da Ebu Zekerıyya Yahya b. Yusuf'tan aktardığı şu rivayette görmek mümkündür: "Bizler Abdullah b. İdris'in yanında oturuyorken bir adam geldi ve ona 'Ey Ebu Muhammed! Kur'an mahlûktur' diyenler hakkında ne diyorsun? Onlar Yahudilerden midir?' diye sorduğunda 'hayır' diye cevap verdi. Gelen adam 'peki onlar Hıristiyanlardan mıdır?' dediğinde yine 'hayır' şeklinde cevap verdi. 'onlar Mecusilerden midir?' şeklinde tekrarlanan soruya yine 'hayır' diye cevap verince gelen adamın 'peki, kim bunlar? Onlar tevhid ehlinde midir?' sorusu üzerine şu cevabı verdi: 'Onlar tevhid ehli değildir aksine onlar zındıktır. Her kim ki Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia ederse Allah'ın da mahlûk olduğunu iddia etmiş olur. Allah "Bismillahirrahmanirrahim" demektedir. Allah mahlûk olamaz, Rahman mahlûk olamaz, Rahim mahlûk olamaz. Dolayısıyla bunun aksini iddia edenler zındıklardandır. Allah'ın laneti onların üzerine olsun. Onlarla ne bir arada oturun

⁵ Kâdî Abdulcebbar, Kur'an'ın Allah'ın fiillerinden bir fiil olması yönüyle adalet konusunu ilgilendirdiğini belirtmektedir. Bkz. Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l- Usuli'l- Hamse*, (Thk. Abdulkerim Osman) Mektebetu Vehbe, Kahire-1996, s. 527.

ne de evlenin.”⁶ Halku'l-Kur'an konusunda zikredilen bu ve benzeri rivayetler mesele hakkındaki aşırı yorumları temsil etmektedir. Eğer bu aşırı yorumlar ekseninde halku'l-kur'an meselesi değerlendirilip tek taraflı olarak sonuca ulaşırsa, Mu'tezile ekolünün, özellikle de o dönemin Hıristiyan ilahiyatçılarının Hz. İsa'nın uluhiyeti hakkında Müslümanları ilzam etmek isteyen iddialarına karşı verdikleri mücadele göz ardı edilmiş olur. Dolayısıyla Mu'tezilenin halku'l-Kur'an meselesine yaklaşımını o dönemin sosyal, siyasal, ideolojik, teolojik ve felsefi zeminden soyutlayarak değerlendirmek fikirler ile hadiseler arasındaki bağı koparmak anlamına gelir. Hicri II. asrın başlarından itibaren müslümanların karşı karşıya kaldıkları diğer kültür ve akımlara bir karşı koyuş olarak ortaya çıktığını söyleyebileceğimiz Mu'tezilenin aynı zamanda kendi konumunu zayıflatan ve tarih içindeki misyonunu başka aktörlere devrederek sadece fikir ve yorumlarıyla yaşamasına vesile olan halku'l-Kur'an meselesi, başkalarından daha çok onlar için bir mihne/imtihan olmuştur.

Halku'l-Kur'an meselesini ilk ortaya atan ekol Mu'tezile değildir. Zaten birçok kelimî meselenin ortaya çıkışını tek bir olayla veya bir şahısla ilişkilendirerek izah etmek mümkün değildir. Eğer dini yakından ilgilendiren bir sorun müslümanların gündemine giriyorsa başta kelamcılar olmak üzere ulemanın o soruna bigâne kalması, hiçbir şey yokmuş gibi davranması veya sükût etmesi mümkün değildir. Müslümanların yaşadıkları coğrafyada karşılaştıkları diğer din, kültür ve felsefelerden neşet eden veya kendi iç bünyelerinde doğan sorunların çözümü beraberinde İslam düşüncesindeki farklı yorumların ve ekollerin ortaya çıkmasında etkili olmuştur. Bundan dolayı da gerek halku'l-Kur'an meselesi olsun gerekse diğer kelimî meseleler olsun ortaya çıkan ve farklı şekillerde yorumlanmaya müsait olan kelimî konuların ilk kez kim tarafından ortaya atıldığına fazlaca bir önemi yoktur. İşte halku'l-Kur'an meselesi de ilk Mu'tezile ile ortaya çıkmış bir mesele olmayıp başlangıcı Hicri II. yüzyılın başlarına kadar dayanan ancak

⁶ Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Halku'l-ef'ali'l-ibad ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve Ashabi't-ta'til*, Müessesetu'r-Risale, Beyrut-1990, s. 7-8.

Abbassiler döneminde politik amaçlı bir gündem oluşturduğunda Mu'tezile ekolü üzerinden bir taraftarlık oluşturulmaya çalışılmıştır.

Halku'l-Kur'an meselesinin ilk kez ne zaman ve kim tarafından tartışıldığı konusu hakkında ileri sürülen birçok yorum bulunmakla birlikte İbn Teymiyye (728/1328) tarafından dillendirilen bir görüş, bu konunun evveliyatı hakkında zikredilen yorumlar arasında öne çıkmaktadır. İbn Teymiyye'ye göre İslam tarihinde ilk kez ilahi sıfatları ta'til eden kişi Ca'd b. Dirhem (118/736) olup onu bu konuda Cehm b. Safvan (128/745) takip etmiştir.⁷ Bazı İslam tarihçileri de aynı görüşü benimseyerek meselenin ortaya çıkışını Ca'd b. Dirhem'e dayandırır. Onlara göre İslam tarihinde Ca'd b. Dirhem Kur'an'ın mahlûk olduğunu söyleyen ilk kişidir.⁸ Bu ve benzeri rivayetler aynı zamanda halku'l-Kur'an meselesinin ilahi sıfatlar bağlamında dile getirildiği konusunda da bir fikir vermektedir.

Yuhanna e'd-Dımeşki isimli Hıristiyan teologa isnad edilen ve Hıristiyan bir kişiye, bir Müslümanla karşılaştığında nasıl hareket etmesini öğütleyen aşağıdaki sözler, aslında halku'l-Kur'an meselesinin, Müslümanları Hz. İsa konusunda zor durumda bırakmak için kullanıldığını veya istismar edildiğini de gösterir. "Eğer bir Müslüman sana 'Mesih nedir?' diye sorarsa hiç tereddüt etmezsin 'Mesih Allah'ın kelimesidir' diye cevap ver ve ardından ona 'senin kutsal kitabın Mesih hakkında ne diyor?' diye sor. Şayet o senin bu sorunun ne anlama geldiğini anlayıp da sana başka sorular sorarak konuyu geçiştirmeye çalışırsa ondan kesin bir cevap almadıkça sorduğu sorulara cevap verme. Ve sonunda onun 'benim kutsal kitabıma göre Mesih, Allah'ın kelimesi ve ruhudur' şeklindeki cevabı vermek zorunda kaldığını göreceksin. Onun bu itirafı üzerine sen 'kelime mahlûk mudur yoksa değil midir?' soru-

⁷ İbn Teymiyye, *el-Akidetu'l-Hameviyyetu'l-kübrâ* (Mecmuatu'r-Resail içinde), Mektebetu matbaati Muhammed Ali Subeyh ve evladuhu, 1966, I, 436.; a. m., *Muvafakatu sahihi'l-menkul li- sarihi'l-ma'kul*, Matbaatu's-sünneti'l-Muhammediyye, 1950, I, 192.

⁸ İbnu'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, VII, 75.

sunu yönelt. Eğer sana 'mahlûk değildir' diye cevap verirse 'o halde biz de aynı düşüncededeyiz, çünkü kadîm olan varlık ilahdır' cevabını ver. Eğer bunun aksini iddia edip sana 'o mahlûktur' dersen ona 'öyleyse ruhu ve kelimeyi yaratan kimdir?' de. Bu durumda onun cevabı 'Allah' şeklinde olacaktır. Sen de 'yani Allah'ın bunu yaratmadan önce kelimesi ve ruhu yok muydu?' diye sor. Sonunda hasmının hüsrân içinde ve sana nasıl cevap vereceğini bilemez durumda olduğunu göreceksin."⁹

Halku'l-Kur'an Meselesinin Siyasallaştırılması

Abbasi halifelerinden Me'mun (218/833), 218/833 yılında Rumlarla savaşmak üzere Tarsus'a doğru giderken Rakka'da konakladığı bir esnada Bağdat'ta yerine bıraktığı vekili İshak b. İbrahim'e bir mektup yazarak halku'l-Kur'an konusunu ilk defa devletin resmi bir politikası haline getirmiş ve mihne sürecini başlatmıştır. Bu konuda üç mektup daha kaleme alan Me'mun, Kur'anın mahlûk olduğu düşüncesini dile getirir ve bu düşüncüyü benimsemeyenlerin cezalandırılmasını ister. Me'mun kaleme aldığı ilk mektubunda kendisine Allah'ın dinini ikame etme konusunda ictihad yapma misyonunu verir. Onun bu misyonu aynı zamanda nübüvvet mirasının da bir gereğidir. Ona göre halifeler Allah'a karşı olan sorumluluklarını yerine getirmek ve Hz. Peygamber'e olan varislik görevini gerçekleştirmek için Allah'ın emir ve yasaklarını uygulamaya koymalıdır. Dini ikame ederek bu konuda sahip oldukları bilgileri halk arasında yaygınlaştırmalıdır. Çünkü halk kesimi ona göre bu konuda kesin bir fikre sahip değildir. Halk ilimden yoksun, Allah'ı gereği gibi tanıyamayan ve onun hidayetinin farkına varamayan bir acziyet içindedir.

Bundan dolayı da hâlık ile mahlûk arasında bir ayırımı gitmeksizin Allah'ı inzal edilen Kur'an'la eşit gördüklerini, yaratılmış olan Kur'an'ı kadim olarak gördüklerini dile getiren Me'mun, mektubunun ilerleyen satırlarında Kur'an'ın yaratılmış olduğuna

⁹ Fehmi Ced'an, *el-Mihne*, el-Müessesetu'l-Arabiyye lî'd-dirasati ve'n-eşr, Beyrut-2000, s. 29.

delil olarak bazı ayetleri zikrederek yorumlamaya çalışır.¹⁰ Söz konusu mektubunda halk arasında yaygın olan bu fikirleri yayan ve çoğunluğu ehl-i hadis ulemasından olan kişileri hedef tahtasına koyan Me'mun, onlar hakkında çok ağır ithamlarda bulunur. Halife'ye göre onlar ümmetin kötülere, dalaletin öncüleri, tevhid ve imandan çok az nasiplenmiş, cehalete hamallık yapan, yalancılığın önderleri, şeytanın dostlarıyla konuştuğu bir dille konuşan, Allah'ın dinine mensup olanlara düşmanlık yapan, sözlerine ve amellerine güven duyulmayan ve şahitlikleri kabul edilmeye layık bulunmayan kimselerdir.¹¹

Abbasi Halifesi Me'mun'un mihne sürecini resmen başlatan mektubunda yer alan "kadıları topla ve onlara Emiru'l-mü'minin'in sana yazdığı bu mektubu oku. ..." ifadeleriyle başlayan talebi, onun gerçek niyetini ve kelami bir mesele olan bu konuyu uygulamaya çalıştığı bir siyasetin malzemesi haline getirmek istemesini göstermektedir. Devletin ana omurgasını oluşturan ve halk üzerindeki meşruiyetinin devamını sağlayan yargıyı elinde bulunduran kadıların halifeyle aynı düşüncede olmalarının istenmesi, onun iktidarının sağlamlaştırılması konusunda atılmış bir ilk adımdır. Çünkü kadıların, halifenin inancını kabul etmeleri, aynı zamanda onun siyasal otoritesini de kabul etmeleri anlamına gelmektedir. Devletin otoritesi dışında halk arasında tesis edilmeye çalışılan her türlü otoritenin kaynağı her ne olursa olsun devlet için potansiyel bir tehdit oluşturmaktadır. Bunun farkında olan Me'mun kendi otoritesi dışında halk üzerinde otoritesi bulunan kişilerle mücadele etmeyi kendi iktidarının bekası için lüzumlu görmektedir. Bunun için de yargıyı denetim altında tutmak istemekte ve yargıyı kendisi için potansiyel tehlike olarak gördüğü şahıslardan temizlemek niyetini kelami bir meseleyle örtbas etmektedir. Uygulamış olduğu mihne politikası sonucu yargı sistemini istediği gibi şekillendirmeyi başarmış, Kur'an'ın mahlûk olduğu düşüncesini kabul etmeyen kadılar ve devletin üst düzey

¹⁰ Ebu Cafer Muhammed b. Cerir et-Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-ümem ve'l-mülûk*, (Thk. M. Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire-1962, VIII, 632,

¹¹ Taberi, *Tarih*, VIII, 633.

diğer bürokratları görevlerinden alınarak onların yerine halifenin iktidarına halifenin inancı üzerinden bağlılık gösteren kişiler atanmıştır. Böylece o günün güçlü sosyal sınıflarından biri olan mevalinin düşünsel havzasında yer alan şahısların devlet içindeki güçleri artmış ve aynı zamanda da bu güçlü sosyal sınıf iktidarın arkasında yer almıştır.

Hicri II. asrın ortalarından itibaren hadis derleme faaliyetleri zirveye ulaşmış ve bununla bağlantılı olarak toplum içinde etkili olan "hadisçilik cereyanı" ortaya çıkmıştır. Kısa bir süre içinde kitlesel bir boyut kazanan bu akımın mensupları olan hadisçiler gittikleri her yerde sayıları on binlerle ifade edilen büyük kalabalıklar tarafından karşılandığı söylenmektedir. Hadisçilerin bu kitlesel etkinliğinden yararlanmak isteyen siyasi iktidar, onları devlet bürokrasisinde önemli mevkilere getirmiştir. Abbasi halifelerinden Mehdi (169/785) zamanında İslam coğrafyasında ciddi bir tehdit halini alan Maniheizm ve benzeri kültürlerle entelektüel düzeyde hesaplaşan ve onları zayıflatan akıllı ve cedeli çok iyi kullanma kabiliyetine sahip olan âlimlerin yerine daha çok halk üzerindeki etkinlikleriyle bilinen ve rivayet kültürüne çokça önem veren ilim adamlarının yıldızı parlamıştır. Bunun için de geniş halk kitlelerini bilgilendirmek amacıyla hadisçilerden yararlanılmıştır. Hadisçilerin de devlet kademelerindeki itibarı yükselmiş ve onların bu itibarlarından güç devşirilerek muhaliflere karşı bir baskı unsuru olarak kullanılmaya çalışılmıştır.¹² Hiç şüphesiz Abbasi Halifesi Me'mun toplumsal bir desteği olan bu kesimin kendisi için potansiyel bir tehdit unsuru haline gelebileceği endişesini taşımaktaydı. Bundan dolayı da Me'mun, imtihana tabi tutulanlar arasında önemli bir yere sahip olan ehl-i hadisin toplumsal etkinliklerini zayıflatmak ve onları kendi görüşlerinden vazgeçirerek halkın gözünde küçük düşürmek amacıyla açık bir şekilde teşhircilik politikasına başvurmuştur. Özellikle hadis ehlinin tavırlarını teşhir ederek onların baskı karşısında kendi fikirlerinden vazgeçen ve bu tavırlarıyla da sözlerine itimad edilmeyen ve peşlerinden gitmeye

¹² M. G. S. Hodgson, *İslam'ın Serüveni*,(çev. Komisyon) İz Yayınları, İstanbul-1993,c. I, 245.

layık bulunmayan kimseler oldukları mesajını halka vermek istemiş olmalıdır.

Mihneye tabi tutulan kişiler fikir ve düşünceleri bakımından değerlendirildiğinde bunların genellikle hadis ehlinde oldukları görülür. Mesela Me'mun başlatmış olduğu mihne süreci bağlamında kaleme aldığı bir diğer mektubunda Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini benimsemeyen yedi kişinin bizzat kendisine gönderilmesini emretmektedir. Bu yedi kişinin tamamı da önde gelen muhaddisler arasında yer almaktadır.¹³ Me'mun, yargı dışında yer alan ve halk arasında önemli itibarları bulunan diğer âlimlere ve çevrelere gözdağı vermek amacıyla bu muhaddisleri yanına çağırır ve onları halku'l-Kur'an konusunda imtihana tabi tutar ve netice alır. "Çünkü imtihanı yapacak olan halifenin bizzat kendisidir, imtihanın yapılacağı yer sefere çıkmış bir ordunun karargâh merkezidir; çevrenin havası, imtihana çekilecekler üzerinde çok daha başka tesir bırakacak ve Bağdat'a nispetle daha iyi neticeler alınacaktır. Bu bakımdan, Kur'an'ın mahlûk olduğunu ikrardan imtina edecek bir hadisçinin, halifenin huzurunda ölüm korkusunun vereceği gevşeklikle ona tabi olacağına ve istemeyerek de olsa onun görüşünü kabulleneceğine muhakkak nazarıyla bakılabilirdi. Nitekim Taberi tarafından zikrolunmamakla beraber Subkî'nin beyanına göre bu yedi hadisçinin halife tarafından istenmesinin sebebi Bağdat'ta Kur'an'ın mahlûk olduğunu kabule yanaşmamalarıdır. Hâlbuki bunlar halifenin huzurunda zahiren bile olsa korkunun tesiriyle kabul etmişlerdir."¹⁴

Abbasi Yönetiminin İdeolojik Kimliği ve Halku'l-Kur'an Meselesi

Halku'l Kur'an konusunda daha çok Mutezile ekolüne nisbet edilen görüşleri benimseyerek bunlar üzerinde resmi bir politika tesis etmeye çalışan Me'mun'un dinî-itikadî-mezhebî kimliği üzerinde haklı olarak birçok görüş ileri sürülmüştür. Bu görüşler

¹³ Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İz Yayıncılık, İstanbul-2006, s. 136.

¹⁴ Talat Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara-1988, s. 197.

Me'mun'un bir taraftan Kur'an konusundaki düşüncesini halka devlet eliyle benimsetmeye çalışmasıyla Mu'tezileye mensup olduğu diğer taraftan da Hz. Ali'yi diğer halifelerden daha üstün görmesi ve kendisinden sonra Şii olan Ali b. Musa Rıza'yı veliaht olarak tayin etmesi onun Şii temayüllere sahip bir kişi olduğu konusunda yoğunlaşmaktadır. Çünkü Me'mun hilafeti boyunca kendi çevrelerinde birer güç odağı haline gelmiş olan Zeydiyye ile Mutezile'ye yakın durarak onlardan siyaseten güç devşirmek istemiştir. Bu siyasi tutumundan hareketle onu herhangi bir ekole mensup saymak kendi içinde çelişkili bir durum ortaya çıkarır. Çünkü iktidar sahibi bir kişinin herhangi bir mezhebi tüm görüşleriyle benimsemesi iktidarın doğasına aykırıdır. Bu anlamda iktidar sahiplerinin kendilerini Allah'ın yeryüzündeki kulları üzerine takdir ettiği bir gölge olarak görmelerinden dolayı olsa olsa "irca" akidesine mensup oldukları şeklindeki yaklaşım daha tutarlıdır. Nitekim kendisine arkadaşlık yapanlar ondan "ircâ kralların dinidir" sözünü duyduklarını belirtirler.¹⁵ "Muaviye, Amr ve Abdulmelik Haccac ile ben ise kendimle ayakta duruyorum"¹⁶ diyen Me'mun'u kendi döneminde yaygın olan herhangi bir itikadî fırkaya mensup kılmak mümkün görünmemektedir.

Mutezile ekolüne mensup olan kişileri Abbasi devletinin hizmetine girmiş ve kendilerini tamamen onlara adanmış kimseler olarak görmek de mümkün değildir. Mutezilenin kurucularından biri olan Vasil b. Ata Abbasi (131/748) devleti kurulmadan önce vefat etmişti. Amr b. Ubeyd (144/761) Abbasi halifesinin kendisine göstermiş olduğu yakın ilgi ve saygıya rağmen her zaman itidalini ve bağımsız ilmi kişiliğini korumaya özen göstermiştir. Ayrıca Mutezile ekolünün önde gelen şahsiyetlerinin kendi ekollerinin temel esaslarıyla bağdaşmayan, kendilerini Allah'ın yeryüzündeki halifesi gören ve icraatlarının Allah'ın iradesi ve dilemesi sonucu meydana geldiğini söyleyerek bireysel sorumluluklarını ortadan kaldıran yöneticilerle beraber olarak onlara meşruiyet kazandırması düşünülemez. Ancak Mutezile içinde yer alıp da öncü konu-

¹⁵ Ced'an, *el-Mihne*, s. 294.

¹⁶ Ced'an, *age*, s. 298.

munda bulunmayan bazı kişiler bazı nedenlerden dolayı iktidara yakın durarak ana akımın tersine bir tutum içinde olmuşlardır. Bunların başında da birkaç aşamada uygulanan mihne sürecinin en önemli aktörlerinden biri olan Ahmed b. Ebi Duad (240/857) gelmektedir. Kaldı ki Ahmed b. Ebi Duad mihne sürecini ilk başlatan kişi olmayıp Abbasi halifelerinden Mu'tasım (227/842) ve Vasık (232/846) dönemlerinde daha çok ön plana çıkmıştır. Bu dönemde de onun amacı "itizal bayrağını devletin tepesine dikmek" değildir. Ahmed b. Ebi Duad o dönemde devletin en önemli makamı olan baş kadılık görevinde olduğu için bu makamın gereğini yerine getirmiştir. Bu makamın görevi de halifenin kararını uygulamak ve o kararı dini bir meşruiyete büründürmektir. Ahmed b. Ebi Duad Mu'tezile mezhebine mensup bir kişi olarak kayıtlara geçmesine rağmen onun kelimî herhangi bir görüşünün bulunmayışı veya önemli kelimî bir görüşün ona isnad edilmeyişi, onun Mu'tezile ekolü içinde etkin bir ilmi kimliğe sahip olmadığını gösterir. Zaten onun en büyük muhaliflerinden ve mağdurlarından biri olan Ahmed b. Hanbel, onun "kelamda bir hiç olduğunu" söylemiş ve onu "bir cehmî" olarak nitelemiş ve şöyle demiştir: "Onun hiçbir ilmi yoktur. Mutezile'ye, Basra ehlinden Bergüs ve arkadaşlarına takılırdı. Kendisi ne ilim ne kelam ne de nazar sahibi bir insandır."¹⁷

Ahmet b. Ebi Duad, her ne kadar Mu'tezilî bir kimliğe sahipse de onun mihne sürecinde sahiplendiği rol, Mu'tezile'nin genel tavrının çok ötesine geçmiş, adeta bu konuyu kişisel bir mesele gibi algılayarak kendisine yapılan hiçbir eleştiri ve muhalefeti cezasız bırakmamak istemiştir. O bu tavrıyla bir taraftan devlet içindeki konumunu sağlamlaştırmaya çalışırken bir taraftan da Abbasi derin yapılanmasının vazgeçilmez şahsiyetlerinden biri olmuştur. Nitekim kendisine muhalefet eden fikirdaşlarını bile cezalandırmaktan geri durmamış ve bu bağlamda Mu'tezile ekolüne yakınlığıyla bilinen ve babası Mu'tezile'nin önemli şahsiyetleri arasında olan meşhur şair Said b. Humeyd el-Bağdadi'yi "şuubî ve zındık" olduğu gerekçesiyle Abbasi Halifesi Mu'tasım'a ihbar ederek hap-

sedilmesini sağlamıştır. Hapis cezasını çekip serbest kalan bu şair de İbn Ebi Duad'ın nesebini ta'neden ve onu hicveden şiirler yazarak intikamını almıştır.¹⁸

Abbasi halifesi Me'mun'un bir taraftan Roma imparatorluğuyla savaşırken bir taraftan da içeride kendisi için potansiyel bir tehlike olarak gördüğü çevrelerin halk üzerindeki güçlerini ve itibarlarını kırmak amacıyla birçok ihtilafli konu içinde sadece halku'l-Kur'an meselesini ön plana çıkarıp mihne sürecini başlatmasının birçok sebebi olabilir. Bu sebeplerin başında siyâsî olan bir meseleyi ortadan kaldırmak, yani toplumun tüm kesimlerinin kendisine mutlak surette itaat etmelerini sağlamak amacıyla dinî içerikli bir araç kullanmak istemesi gelmektedir. Eğer halk üzerinde etkileri ve itibarları olan kişilerin potansiyel tehlike oluşturduğunu, bunun da kendi iktidarı için iyi olmadığını başka bir yol ile ihsas ettirmiş olsaydı başarılı olamazdı. Dinin ve din dilinin halklar üzerinde sihirli bir etkisi vardır. Diğer tüm iktidar sahipleri gibi Me'mun da Müslüman halk üzerinde "dinî söylemin" her türlü "dünyevî söylemden" daha etkili olduğunu gayet iyi bilmekteydi. Bunun için de kendisine muhalif gördüğü ehl-i hadisin çok hassas olduğu ve konu hakkındaki görüşlerinin açıkça belli olduğu bir meseleyi yani halku'l-Kur'an meselesini dinî bir silah olarak kullanmak istemiştir. Çünkü o özellikle ehl-i hadisin Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia edenleri tekfir ettiklerini, bu konuda kesin tutum sahibi olduklarını hatta onların bu tutumlarıyla halk arasında şöhret bulduklarını, dolayısıyla bu konuda aksi bir görüşü kabul etmeye yanaşmayacaklarını ve onların bu kesin düşünce ve davranışlarının da onlar aleyhine kullanmaya elverişli bir zemin hazırladığının farkındaydı.¹⁹

Halku'l-Kur'an meselesinin ilk ortaya çıkışı Mu'tezile kaynaklı olmamasına rağmen Mu'tezile'nin bu konuyla ilgili olarak benimsediği kendine özgü bir yorumun devlet aracılığıyla halka dayatılan bir mesele haline getirilmesiyle o günün sosyal sınıfları arasında bir denge politikası güdülmek istendiğini de göstermek-

¹⁸ Zühdi Carullah, *el-Mu'tezile*, el-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzi, Beyrut-1973, s. 197.

¹⁹ Ced'an, *el-Mihne*, s. 353.

tedir. Çünkü Arap soyundan gelmeyen ve mevali olarak isimlendirilen kesimlerin fikir dünyasında Mu'tezile ekolünün çok belirgin bir yeri vardır. Onların düşünce dünyalarına ait olan dinî-fikrî bir meselenin devlet ideolojisi ve politikası haline getirilmesi aynı zamanda onların devlete olan itaat ve merbutiyetlerini güçlendiren bir husus olarak da değerlendirilebilir. Mesela ismi bu mihne süreciyle özdeşleşen Ahmed b. Ebi Duad mevali kökenli olmamakla birlikte Mu'tezilî kimliğinden dolayı mevali arasında bir nüfuz sahibi olacak ki kendisi tüm bu dönemlerin vazgeçilmez şahsiyetidir. Zaten mevalinin devlet içinde güçlü bir konumu vardı ancak "Kur'an mahlûktur" fikri onlarla devlet arasındaki ideolojik birlikteliği sağlamaktaydı. Buna rağmen aynı düşünce geleneğinden gelen ama Arap asıllı biri olan Ahmed b. Ebu Duad'ın kilit bir konumda olması siyasî bir öngörüğü göstermektedir. Durum bu olmakla birlikte devlet ile herhangi bir ideolojik veya dinî söylem arasındaki akrabalıkların da geçici olduğunu, siyasetin kendi katı kuralları içinde cereyan ettiğini ve iktidarın en yakınında bulunmanın aniden en uzağına düşebileceğini gösteren şu tespit manidardır: "Nitekim Me'mun her ne kadar mevaliden olan kimselere yönetimin çeşitli kademelerinde söz hakkı tanımış olsa da Halifeden sonraki en yetkili kişi olarak Arap asıllı birini önermiş olması, muhtemelen Abbasoğullarının siyasi beklentilerinin gerçekleşebileceği belli bir süre için mevaliyi yönetimde tutmayı planladığını göstermektedir. Belki de Mu'tezilî olan Ahmed b. Ebi Duad ve onun gelecekteki uygulamaları ile birlikte Abbasoğullarının siyasi otorite beklentileri gerçekleştirilirken, ilerleyen zaman diliminde her ihtimale karşı Abbasoğullarının siyasi iktidarı aleyhine potansiyel bir muhalefet gücü oluşturabilecek Mu'tezilenin de sonunun hazırlanması planlanmıştır."²⁰

Yönetime gelir gelmez kendisine miras bırakılan devlet politikasını uygulaması için sıkı sıkı tenbih edilen Mu'tasım döneminde halku'l-Kur'an meselesi iktidar ile muhalefet arasındaki çatışmanın sembolü olma konumunu devam ettirmiştir. "Kur'an mahlûktur" söylemi iktidarı ve iktidardan yana olmayı temsil ederken "Kur'an

62 ²⁰ Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 166-7.

mahlûk değildir" söylemi de bu iktidara muhalif olmanın temel aracı haline gelmiştir.

Resmî Dinî Politikanın Değişmesi ve Mu'tezilî Söylemin Tasfiyesi

Me'mun ile başlayıp Mu'tasım'la devam eden Vasık (232/846) döneminde giderek hafifleyen ve nitekim Mütevekkil (247/861) zamanında resmen vazgeçilen "Kur'an mahlûktur" söylemi, devletin resmî bir politikası haline getirilerek dinî otorite ile siyasî otorite arasındaki yakınlaşmanın veya çatışmanın meşruiyet aracı olmuştur. Tüm siyasî otoriteler gibi Abbasî devletinin belirli bir kesitini oluşturan bu dönemde de devlet iktidarının bekasını sağlamak ve potansiyel tehdit oluşturabilecek muhalefetten kurtulmak için "Kur'an mahlûktur" kelamî söylemi baskı araçlarından biri haline getirilmiştir. Bu kelamî söylemin iktidarla yakınlaşma aracı haline geliş sürecinin sembol isimlerinden biri Ahmed b. Ebi Duad olurken bu söylemin iktidarla hesaplaşma sürecinin sembol ismi de hiç kuşkusuz Ahmed b. Hanbel olmuştur.

"Kur'an mahlûktur" dinî söylemini bir mihneye dönüştürerek bu süreci başlatan ilk siyasî aktör olarak tarihe geçen Abbasî halifesi Me'mun'un kendisinden sonra işbaşına geçecek olan Mu'tasım'a "Ebu Abdullah Ahmed b. Ebi Duad yanından hiç ayrılmasın, ona danış ve tüm işlerini onunla istişare ederek yürüt. Çünkü o bu konuda güvenilir bir kimsedir"²¹ diyerek tezkiye ettiği Ahmed b. Ebi Duad mevcut politikanın yürütülmesi için vazgeçilmez dinî bir aktör olma vasfını korumuştur. Halife Vasık döneminde de devlet içindeki nüfuzunu devam ettiren ancak bu süreçte uygulanan mihneden muzdarib olanların sayısının artması, bunların halk arasındaki rahatsızlıkları artırması ve toplumsal bir kalkışmadan endişe edilmesi gibi sebeplerden dolayı İbn Ebi Duad'ın gözden düşmesi fazla zaman almadı. Halk arasında etkili bir konumu olan ve ortaya çıkacak kitlesel bir harekete liderlik yapma potansiyeli bulunan Ahmed b. Nasr (231/846), iktidara muhalif kesimlerin ilgi odağı haline gelmişti. Muhaddis kimliğiyle tanınan

²¹ Taberi, *Tarih*, VIII, 649.

ve ehl-i hadis arasında da saygın bir yeri olan Ahmed b. Nasr'ın bu konumu ve muhalefeti örgütleme teşebbüsleri iktidarı tedirgin ettiğinden dolayı Abbasî halifesi Vasık, onu Samarra'ya getirterek boynunu vurdurmuştu. Vasık, onu ölümle cezalandırmanın sebebi olarak siyasî bir gerekçeye sığınmak yerine, dinî bir gerekçeyi ileri sürerek "ru'yetullah ve halku'l-Kur'an" merkezli bir mahkeme kurarak siyasî rakibinden dinî bir araçla kurtulmayı tercih etmiştir. Ancak halifenin bu tasarrufu muhalif kesimler üzerinde çok derin bir etki bıraktığından dolayı faturayı Ahmed b. Ebi Duad'a keserek devletin benimsemekte olduğu mihne politikalarından vazgeçeceğinin sinyallerini vermiştir.

Ahmed b. Hanbel halku'l-Kur'an meselesinden dolayı yargılanmak üzere Tarsus'ta bulunan Me'mun'un yanına gönderilmiş ancak halifenin vefatı üzerine yargılanamadan Bağdat'a geri gönderilerek hapsedilmiştir. Mihne sürecinin hiç kuşkusuz en büyük mağdurları ehl-i hadistir. Bu süreci başlatan Me'mun onları hadis ehli oldukları için cezalandırmamış aksine onların siyasal kimliklerini kendi idaresi için tehlikeli görmüş ve bu tehlikeyi ortadan kaldırmak için onlarla mücadele etmiştir. Hadis ehlinin o gün için halk üzerindeki etkilerinin farkında olan Me'mun, onların ileri gelenlerini mihneye tabi tutmuştur. Çünkü ehl-i hadis ve onların etki alanında bulunan kitleler, Me'mun'a karşı iktidar mücadelesine girişen kardeşi Emin'e (198/813) destek vermişler ve kendisine karşı muhalefetin odaklaştığı Horasan ile Şam bölgelerinde nüfuz sahibi olmuşlardır. Ayrıca Me'mun'un son dönemlerinde isyan bayrağı çeken Ahmed b. Nasr'ın ehl-i hadisin en önde gelenlerinden biri olan Ahmed b. Hanbel ile olan kişisel ve mezhebî yakınlığı da bilinen bir husustu.²² İşte bu nedenlerden dolayı Ahmed b. Hanbel de mihneye tabi tutulmuş ancak yargılanarak hapsedilmesi ve işkencelere maruz kalması Mu'tasım döneminde gerçekleşmiştir. Halku'l-Kur'an meselesini iktidara muhalif olan kesimleri te'dib amacıyla dinî bir silah olarak kullanan ve birçok kimseye acımasızca davranan Mu'tasım, Ahmed b. Hanbel'i ortadan kaldırmayı göze alamamıştır. Onun yargılanma sürecinde birçok ke-

sim arasında artan rahatsızlıkların kitlesel bir muhalefete dönüşmesinden korkan Mu'tasım, yoğun baskılar altında tuttuğu Ahmed b. Hanbel'i serbest bırakmak zorunda kalmıştır.²³

Abbasîlerin resmî dinî politikasının köklü bir şekilde değişikliğe uğraması Vasık'tan sonra nerdeyse derin Abbasî örgütlemesinin temel taşlarından biri olan Ahmed b.Ebi Duad'ın başında yer aldığı devlet içindeki bir kanadın kararıyla 232/847 yılında iktidara gelen Halife Mütevekkil döneminde gerçekleşmiştir. Mütevekkil iktidara gelir gelmez halku'l-Kur'an ve ru'yetullah konularındaki kelimî tartışmalardan uzak durulmasını sağlamış, daha önceki dönemlerde bu konulardaki görüşlerinden dolayı hapishanelerde bulunanları serbest bırakmış ve onlara ikramda bulunarak itibarlarını iade etmiş, halk üzerinde etkili nüfuzları olan fakih ve muhaddislerin desteğini almanın yollarını aramıştır. Devlet içinde bulunan güç odaklarını aşamalı bir şekilde tasfiye edip onların yerine yenilerini ikame etmek isteyen Mütevekkil, bu politikasını da farklı dinî bir söylem içinde gerçekleştirerek başarılı olmaya çalışmıştır. Uygulamaya koyduğu yeni politikalar bağlamında devleti beraber kurdukları ancak bir süre sonra tasfiye ettikleri Alioğulları ile devlet içinde nüfuz sahibi olan ve geneli Türk komutanlardan oluşan askerî bürokrasi karşısında Abbasoğulları'nın iktidarının devamını ehl-i hadisin etki alanında bulunan geniş halk kitlelerinin desteğini arkasına alarak sağlamaya çalışmıştır.

Abbasî devletinde siyasî iktidarın meşruiyet krizi yaşadığı bir sürecin yaşandığı dönemde Mu'tezilî söylem ön plana çıkarılarak muhalefeti temsil konumunda bulunan ehl-i hadis tasfiye edilmiş ve devletin muhtemel ömrü uzatılmıştır. Ancak tamamen siyasal bir amaca matuf olan bu uygulamalar tartışmaya ve itiraza her zaman açık olan siyasetin diliyle değil de daha ikna edici ve itaate sürükleyici olan din diliyle gerçekleştirilerek dinin otoritesinden siyasetin otoritesine güç devşirilmiştir.²⁴ Böylece büyük çoğunlu-

²³ Koçyiğit, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, s. 209.

²⁴ W. Montgomery Watt, *İslami Tetkikler*, (çev. Süleyman Ateş), A.Ü. Basımevi, Ankara-1968, s. 64; Ced'an, *el-Mihne*, s. 350; Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, s. 196.

ğu Mu'tezile ekolüne mensup olan ve Emevilerin daha önceki şubiyeye politikaları sonucu kendisini dışlanmış hisseden mevalinin yeni siyasal iktidara merbutiyeti sağlanarak devletin bekası tahkim edilmiş, başta ehl-i hadis olmak üzere muhalefet üzerinde etkili olan ulemanın gücü kırılarak potansiyel tehlike bertaraf edilmiştir. Devletin siyasal bir manevrayla başvurduğu bu dinî söylemin halk nezdinde giderek tepki görmesi ve muhalefetin kitlesel bir boyut kazanmasından endişe eden Mütevekkil mevcut mihne uygulamalarından vazgeçerek muhalefeti de kucaklayacak yeni bir dinî söylem benimsemeye karar vermiştir. Bu yapılırken de sanki "devlette devamlılık esastır" ilkesinden hareketle daha önce yapılan uygulamaların devlete mal edilmemesi için bir günah keçisi olarak Ahmed b. Ebi Duad'ın şahsında Mu'tezile mensupları hedef tahtasına oturtulmuştur. Uygulandığı dönemde belirli bir siyasal getirisi olduğu açıkça belli olan mihne sürecinin bu siyasal rantı Abbasî devletinin hanesine yazılırken bu sürecin mağdurlarını da onore etmek amacıyla devr-i sabıkın olumsuzlukları da Mu'tezile'ye mal edilmiştir.

Sonuç

Emevîlerin uygulamış olduğu politikalar sonucu ortaya çıkan geniş bir muhalefetin desteğini arkasına alarak iktidara gelen Abbasîler, iktidara geliş sürecinde kendileriyle ortak hareket eden Alioğullarını değişik politik manevralarla tasfiye etmişlerdi. Devletin yeniden teşkilatlandırılmasında ihtiyaç duyulan sosyal çevreler arasında önemli bir yere sahip olan mevali ve özellikle de Me'mun döneminde askerî bürokrasi içinde artan nüfuzlarıyla Türk kökenli askerler, bu yeni dönemin temel dayanakları haline gelmişlerdi. Devlet içindeki Arap-Fars çekişmelerinden bu şekilde kurtulan Abbasî yönetimi, Me'mun döneminde kavuştuğu istikrarla bir taraftan İslam coğrafyasının sınırlarını genişletmek üzere Roma imparatorluğunun sınırlarından içeriye doğru ilerlerken bir taraftan da içerideki muhalif çevreleri etkisiz hale getirmeye çalışmıştır.

Abbasî halifesi Me'mun daha önceki yıllardan birikip kendi zamanına kadar gelen ve daha çok ehl-i hadis çevrelerinde yoğun-

laşan muhalefeti dağıtmak amacıyla özellikle ehl-i hadisin ileri gelen âlimlerinin ve onlarla ilişki içinde olan kadıların sorguya çekilmesini istemiştir. Sorgulama sonucunda onlardan birçoğu kendilerine devletin benimsediği “Kur'an mahlûktur” resmî dinî söylemi benimseyerek mevcut konumlarını muhafaza ederken iktidarın asıl hedefinde olan Muhammed b. Nuh ile Ahmed b. Hanbel gibi bazı âlimler kendilerine dayatılan görüşe karşı çıkmışlardır. Muhammed b. Nuh'un bizzat halife tarafında sorgulanmak üzere götürülürken yolda vefat etmesiyle birlikte Ahmed b. Hanbel yalnız başına kalmış, kendi görüşlerinden vazgeçmeyerek direnmiş ve bu tavrıyla halk üzerindeki saygınlığını daha da artırmıştır.

Me'mun döneminden başlayarak uygulanan mihne hadiselelerinin iktidar açısından olumlu sonuçları özellikle Vasık döneminde alınmış ve tehlikesinden korkulan muhalefetin pasifize edilmesi geçici bir süreyle de olsa sağlanmıştır. Me'mun döneminde daha da etkili olan muhalefet hareketlerinin toplumsal etkileri zayıflatılarak Abbasi devlet otoritesi pekiştirilmeye çalışılmıştır. Ancak birçok dinî yorum arasından bir tanesinin ön plana çıkarılıp devletin resmi söylemi haline getirilmesiyle sağlanmaya çalışılan bu otoriter sürecin uzun sürmesi fazla zaman almamıştır. Toplum içinde Abbasi iktidarına karşı duyulan rahatsızlık ve güvensizlik devlet mekanizmasından uzak tutulan diğer güç odaklarıyla birleşme ve muhalefeti güçlendirme ihtimalleri uygulanmakta olan ve “kelamullah” üzerinde yürütülen politikadan vazgeçilmesini zorunlu kılmıştır. Aynı devletin bir yöneticisi tarafından başlatılan bir diğer yöneticisi tarafından da ortadan kaldırılan mihne olayları devletin konjoktürel davrandığını ve birbirine zıt olan her iki hamlede de politik amaçlı olarak başvurduğunu göstermektedir.

Mihne süreçlerinin kendilerine ait bir dinî söylem üzerinden yürütüldüğü Mu'tezile ekolü mihneye son verilmesiyle birlikte hedef tahtasına oturtularak devr-i sabıkın tüm olumsuzlukları onlara mal edilmiştir. Mihne sürecine aşamalı bir şekilde son veren Abbasi halifesi Mütevekkil devlet mekanizmasındaki Mu'tezilî

eğilimli tüm bürokratları tasfiye ederek onların yerine daha önceki devrin mağdurları olan kişiler atanmıştır. Mesela mihne olaylarının başlamasından kısa bir süre önce görevine son verilen ve ehl-i hadis arasında önemli bir konumu bulunan Yahya b. Eksem yenden baş kadılık görevine getirilmiştir. Devlet iktidarının bekası için önceki devrin politikalarından farklı olarak uygulamaya konulan yeni politikalar sonucu Halife Mütevvekkil halkın sevgisini kazanarak tarihe “sünneti ihya eden” bir kişi olarak geçerken yavaş yavaş kendi kabuğuna çekilen Mu'tezile mensupları için ise yeni bir mihne süreci başlamış oluyordu. İnsanın özgürlüğüne verdiği önemi teolojik olarak temellendiren ve bu özelliğiyle diğer kelimâ mezhepler arasında farklı bir yeri olan Mu'tezile ekolünün “kelamullah” konusundaki görüşlerinin Abbasi devletinin bir döneminde siyasallaştırılması onlar için de sonun başlangıcı olmuştur. Toplum içinde onlara yönelik ortaya çıkan tepkiler sonucu yeni dönemin politik dili haline getirilip iktidara taşınan dinî söylem tarafından mahkûm edilerek mihneye/kovuşturmaya tabi tutulmaktan kurtulamamışlardır.

Kaynakça

- Buharî, Muhammed b. İsmail, *Halku'l-ef'ali'l-ibad ve'r-red ale'l-Cehmiyye ve Ashabi't-ta'til*, Müessesetu'r-Risale, Beyrut-1990.
- Carullah, Zühdi, *el-Mu'tezile*, el-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzi, Beyrut-1973.
- Ced'an, Fehmi, *el-Mihne*, el-Müessesetu'l-Arabiyye li'd-dırasati ve'n-eşr, Beyrut-2000.
- Hodgson, M. G. S. *İslam'ın Serüveni*, (çev. Komisyon) İz Yayınları, İstanbul 1993.
- İbn Manzur, *Lisanu'l-Arab*, Beyrut, ts., XIII, 401.
- İbn Teymiyye, Takiyyuddin Ahmed, *Muvafakatu sahihi'l-menkul li-sarihi'l-ma'kul*, Matbaatu's-sünneti'l-Muhammediyye, 1950.
- _____ *el-Akide'tu'l-Hameviyyetu'l-kübrâ* (Mecmuatu'r-Resail içinde), Mektebetu matbaati Muhammed Ali Subeyh ve evladuhu, 1966.
- İbnu'l-Esir, *el-Kamil fi't-tarih*, Beyrut-1975.
- Kâdî Abdulcebbar b. Ahmed, *Şerhu'l- Usuli'l- Hamse*, (Thk. Abdulkerim Osman) Mektebetu Vehbe, Kahire-1996.
- Koçyiğit, Talat, *Hadisçilerle Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*, Türkiye

Diyaret Vakfı Yayınları, Ankara-1988.

Malatî, Ebu'l-Hüseyin, *e't-Tenbih ve'r-red ala ehli'l-ehvai ve'l-bid'a*, Beyrut-1968.

Muharrem Akoğlu, *Mihne Sürecinde Mu'tezile*, İz Yayıncılık, İstanbul-2006.

Özafşar, Mehmet Emin *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara -1999.

Taberi, Ebu Cafer Muhammed b. Cerir, *Tarihu'l-ümem ve'l-mülûk*, (Thk. M. Ebu'l-Fazl İbrahim), Kahire-1962.

Watt, W. Montgomery, *İslami Tetkikler*,(çev. Süleyman Ateş) A.Ü. Basımevi, Ankara-1968.

